

3. ԿՐՈՆԸ ԵՎ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ

Վանի թագավորության կրոնն ուսումնասիրելու համար կան երկու հիմնական աղբյուրներ՝ ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները և պատկերազարդ հուշարձանները, որոնցում արտացոլված են ոչ միայն ուրարտական պաշտոնական կրոնը, այլև սեպագիր արձանագրություններում չհիշատակվող ժողովրդական հավատալիքները:

Սեպագիր արձանագրությունների հաղորդած տեղեկությունները սահմանափակ են. գրանցում հայտնվում են աստվածների անունները, պատմվում է տաճարների կառուցման մասին և թվարկվում զոհաբերությունները:

Բուն կրոնական բնույթի ախպիսի տեքստեր, ինչպես առասպելները, աղոթքները, մոգական հմայությունները համարյա թե հայտնի չեն: Պաշտամունքային առարկաներն ու պատկերները լրացնում են գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները և բացահայտում կրոնի որոշ կողմերը, որոնց մասին արձանագրությունները լուրջ են:

Ուրարտական արձանագրությունների ուսումնասիրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ ուրարտական գլխավոր աստվածը իսալդին էր, որը բացարձակորեն գերիշխող դիրք ուներ մնացած բոլոր աստվածների նկատմամբ:

Բազմաթիվ արձանագրություններում իսալդիի անվան կողքին հիշատակվում են Թեյշեբա և Շիվինի աստվածների անունները, որոնք իսալդիի հետ միասին առանձնանում են մյուս աստվածների շարքից և կազմում աստվածների գերագույն եռյակը:

Նրանք բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի որ հիշյալ երեք աստվածների զուգորդությունը արտացոլում է Ուրարտուի պատմա-մշակութային կապերը:

Բանն այն է, որ փոքրասիական Թեյշեբա աստծու հետ սերտորեն կապված Թեյշեբայի (փոթորկի ու պատերազմի աստված), ինչպես նաև Շիվինիի (արևի աստված) համար ուրարտական գրության մեջ օգտագործված են Ադադ և Շամաշ աստվածների ասորեստանյան գաղափարագրերը, այն դեպքում, երբ իսալդիի անունը միշտ գրվում է վանկանշաններով: Այս փաստից հետևում է, որ իսալդին տեղական, բուն ուրարտական աստված է, ամենայն հավանականությամբ, ուրարտական պետության կազմի մեջ մտած առաջատար ցեղի աստվածը: Իսալդին իր բացառիկ նշանակությունը ձեռք բերած պետք է լինի նախքան Վանի թագավորությունում ասորեստանյան գրություն մտցնելը: Այսպիսով, այդ երեք աստվածները որոշ չափով արտացոլում են Վանի թագավորության կրոնի մեջ եղած տարբեր էթնա-մշակութային տարրերը:

Ուրարտացիների կրոնական պատկերացումների մեջ իսալդի աստվածը ռազմիկի կերպարանք ուներ. նա օրհնում էր թագավորին արշավանքի մեկնելիս, օգնում նրան հաղթելու թշնամուն: Եվ պատահական չէ, որ Մուասսիրի տաճարում որոշակի արտահայտված էր նիզակի ու վահանի պաշտամունքը: Նիզակով էր պսակավորված տաճարի ճակտոնը. նիզակներ էին տեղադրված մուտքի երկու կողմերում՝ «Մեծ դռնապանների» արձանների կողքին, իսկ վահանները կախված էին ճակատի պատերին ու սյուների և հենց տաճարն էլ կոչվում էր «վահանի տուն»:

ինչպես արդեն ասվեց, «Խալդիի դռներ» հասկացության տակ ուրարտական արձանագրությունները նկատի էին ունենում ժայռախորշերը:

Կրոնական հավատալիքների համաձայն, այդ դռներից դուրս էր գալիս ժայռի մեջ գտնվող աստվածը: Լեռան միջից աստծու դուրս գալը Առաջավոր Ասիայի հին կրոններում սովորական պատկերացում էր: Այդ են ապացուցում Հարավային Միջագետքի տաճարների զիկուրատները՝ աստիճանաձև պաշտամունքային աշտարակները (Մարդուկի տաճարը Բաբելոնում, Նաննարինը՝ Ուրում, Շամաշինը՝ Սիպպարում, ինչպես նաև Աշշուրի տաճարը Կար-Թուկուլթինի խորթայում), որտեղ տաճարին կից զիկուրատի վրա փորված է խորշ ու կառուցված է գեպի այդ խորշը տանող սանդուղք:

Խալդի աստծու կինը ուրարտական պանթեոնի գլխավոր աստվածուհի Արուբանին կամ Ուարուբանի-Վարուբանին էր, որի անունը մի շարք արձանագրություններում հանդիպում է Խալդիի անվան կողքին:

Հնարավոր է, որ Թուրիա-կալեում և Կարմիր-բլուրում գտնված մեդալյոնների վրա, ինչպես և Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանում գտնվող կրծքազարդի վրա պատկերված լինի Արուբանի աստվածուհին:

Ուրարտական կրոնի ուսումնասիրության համար հատուկ նշանակություն ունի Վանի մոտ գտնվող ժայռախորշում (այսպես կոչված՝ «Մհեր-կապուսի» կամ «Մհերի դուռ») արված արձանագրությունը¹⁴:

IX դարի վերջին վերաբերող այդ արձանագրության մեջ թվարկվում են ուրարտական աստվածների անունները՝ նրանցից յուրաքանչյուրին մատուցվող զոհերի (այծերի, ցուլերի, կովերի, ոչխարների) քանակով: Դա վառ կերպով լուսաբանում է Վանի թագավորության պաշտոնական կրոնի կապը նրա պետական կառուցվածքի հետ: Ուրարտական պանթեոնի մեջ էին մտնում նաև նվաճված մարզերի ու քաղաքների աստվածները, հարևան ժողովուրդների աստվածները, այդ թվում տոտեմիստական ու ոգեպաշտական պատկերացումների հետ կապված աստվածները:

Ուրարտական աստվածներին զոհաբերում էին կենդանիներ, տեղեկություններ չկան բուսական զոհաբերության մասին, ինչպես այդ առկա էր Եգիպտոսում: Կարմիր-բլուրի շտեմարաններից մեկում հայտնաբերվել են խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների բազմաթիվ այրված ոսկորներ: Դրանց մշակումից, որ կատարել էր Ս. Կ. Դալը, պարզվեց, որ, նախ, բացակայում էին գանգի ու վերջավորությունների ստորին մասերի ոսկորները և ապա առկա էին մատղաշի (մի քանի օրվա կենդանիների) ոսկորները, որը սննդի համար գրեթե չի օգտագործվում: Հավանաբար, այդ բոլոր ոսկորները զոհաբերությունների մնացորդներն էին:

Ինչպես վերը նշվեց, ուրարտացիների երեք գլխավոր աստվածներից մեկն էլ Թեյշեբան էր: Կարմիր-բլուրի հնագիտական նյութերի մեջ պահպանվել է նրա արձանիկը: Դա երկար հագուստով և աստծու համար բնորոշ եղջերավոր գլխարկով մի անմորուս կերպարանք է. ձախ ձեռքում նա բռնած ունի մարտական կացին, աջում՝ սկավառականման վերնամասով գուրզ: Արծկեի (Ադիլ-

14 ՏՃ՝Ս ՄԿԽ, 27:

շեազ) բարձրաքանդակում պատկերված ցուլի վրա կանգնած անմորուս աստվածը նույնպես, հավանաբար, Թեյշեբան է։

Թեյշեբա աստծու կինը Խուբա աստվածուհին է։ Դիցունու պատկերը, հավանաբար, պահպանվել է էրմիտաժում պահվող Հայկաբերդից գտնված կնիքի վրա։ Այնտեղ պատկերված է վեր բարձրացրած ձեռքով դիցունին, որի դիրքը շատ մոտ է խուրրիական Խեբաթի (Խեբատի)՝ Թեշուբի կնոջ սովորական դիրքին։ Դիցունու աջ կողմում կանգնած է մի այծիկ, ձախում՝ մի ծառ, որի կողքին կան աղոթողի դիրքով կանգնած երկու անձեր՝ գլխավերևում մահիկներ։

Վանի թագավորության գլխավոր աստվածներից երրորդը արևի աստված Շիվինին էր, խուրրիական Շիմիգեն։

Հավանաբար, Շիվինիի խորհրդանշանն էր արևանման սկավառակը, որ հաճախ է հանդիպում պաշտամունքային պատկերներ ունեցող ուրարտական կնիքների վրա։ Այն համընկնում է Շամաշ աստծու ասորեստանյան խորհրդանշանի հետ, որը ուղեկցվում է ձկան, թռչունի և կամ կենդանիների գլուխների պատկերներով։

«Մհերի դուան» արձանագրության մեջ բերված աստվածուհիների անունների հաջորդականության հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Շիվինիի կինն էր համարվում Տուշպուեա աստվածուհին, որը ուրարտական աստվածուհիների գերագույն եռյակում գրավում էր երրորդ տեղը։ Եթե թեև վոր արևի սկավառակն իրոք մարմնավորում է Շիվինի աստծուն, ապա պաշտամունքային կաթսաների վրա հաճախակի երևացող թեև վոր կանացի պատկերները պետք է որ արտացոլեն Տուշպուեա աստվածուհուն։

Այլ աստվածներ։ «Մհերի դուան» տեքստում բերված աստվածների ցուցակում հանդիպում է ուրարտացիների լուանի աստված Շեկարդին, որի անունը գրված է վանկագրերով, իսկ զուգահեռ տեքստում՝ լուանի աստված Սինի ասորեստանյան գաղափարագրով։

Այդ նույն արձանագրության մեջ կան աստվածուհիների ևս երկու միանման անուններ։ Դրանք Սարդի և Մինույարդի աստվածուհիներն են։ Առաջինի անվան մեջ Գ. Ա. Մելիքիշվիլին տեսնում է ասորեստանյան իշտար աստվածուհու ուրարտական համապատասխանությունը։ Արձանագրությունների մեջ Սարդուրի անվան սկզբնամասը սովորաբար գրվում է իշտար աստվածուհու ասորեստանյան գաղափարագրով։ Սարդին, հավանաբար եղել է կամ աստղի, կամ Վենեբա մոլորակի աստվածությունը։ Կարմիր-բլուրում գտնվել է լուանաձև մի հմայիլ, որի մեջտեղում աղոթքի տեքստ կա, իսկ երկու ծայրերին Շեկարդիի խորհրդանշան լուանեղջյուրը և, հավանաբար, Սարդին խորհրդանշող աստղը, որը արտաքինից համընկնում է իշտար աստվածուհու խորհրդանշանին։

Ուրարտացիներն իրենց աստվածներին սովորաբար պատկերում էին մարդկային կերպարանքով, սակայն որոշ դեպքերում կարելի է տեսնել նաև նրանց սկզբնական արմատները՝ կենդանիների ու թռչունների առանձին հատկանիշները։

Այսպես, աստվածների գլխարկը որպես պարտադիր հատկանիշ ունենում էր եղջյուրներ։ Աստվածուհիները, որ ավելի վաղ շրջանում պատկերվում էին թռչունի կերպարանքով, պահպանել էին թևերը, իսկ որոշ աստվածություններ

ընդունել էին մարդկային մարմնով ու կենդանու գլխով երեակայական արարածի տեսք։ Այս ամենը նախկինում կենդանիների ու թռչունների կերպարանք ունեցող աստվածներին մարդակերպ դարձնելու տարբեր փուլերն են։ Առավել առաջադիմած դեպքերն այն էին, երբ աստվածներն արդեն լրիվ մարդակերպ են, իսկ նրանց ակունք ծառայած կենդանին հարատևում է որպես տվյալ աստծուն նվիրված կենդանի։ Այդպիսի դեպքերի թվին է պատկանում ուրարտական պատկերագրության մեջ զանազան կենդանիների վրա կանգած աստվածների պատկերումը։ Արին-բերդի որմնակարներից մեկի մնացորդները ներկայացնում է աստվածների թափորը։ Պահպանվել է միայն առյուծի վրա կանգնած մորուքավոր աստծու մի կերպարանք։ Հայտնի են ուրարտական գահերի շորս բրոնզե մասեր՝ կենդանիների վրա կանգնած աստվածների տեսքով։ աստվածներից մեկը կանգնած է առյուծի, իսկ մյուսները՝ ցուլերի կամ տարբեր կենդանիների մարմնի մասերը ունեցող երեակայական արարածների վրա։ Նման կոմպոզիցիաները սովորական են առաջավորասիական պատկերագրության մեջ։

Որոշ տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ Թեյշեբա աստծու հետ կապված է եղել ցուլը, իսկ խալդիի հետ՝ առյուծը։ Հենց այդ կենդանիների պատկերներն են հատկապես հաճախ հանդիպում ուրարտական կնիքների ու ձուռական առարկաների վրա։ Այսպես, ուրարտական աստվածների տաճարներում ձուռական վահանները, Սարգոնի տեքստի համաձայն, զարդարված են եղել առյուծի, ցուլի, վիշապի և շան գլխի տեսք ունեցող միջնամասերով (ուժբոն)։ Թոփրախ-կալիի և Կարմիր-բլուրի պեղումներից գտնված վահանները ծածկված են համակենտրոն գոտիների վրա զետեղված առյուծների ու ցուլերի պատկերներով։ Սեպագիր համառոտ տեքստեր պարունակող բրոնզե բազմաթիվ իրերի վրա կան առյուծի ու ցուլի գլուխների պատկերներ։

Մարդու, կենդանիների ու թռչունների հատկանիշներն իրենց մեջ զուգակցող աստվածություններից մի քանիսը արհեստականորեն ստեղծված կերպարներ էին, որ կարևոր տեղ էին գրավել կրոնի մեջ։ Այդպիսին են շեդու աստվածությունները՝ մարդկային դեմքով կամ իրանով թևավոր ցուլերն ու առյուծները, որոնք Ուրարտու են անցել Ասորեստանից, և սրբազան ծառը սպասարկող թևավոր ոգիները՝ երբեմն կենդանիների գլուխներով, որոնք նույնպես սերտորեն կապված են ասորեստանյան պատկերագրության հետ։

Ուրարտական պատկերագրության հետաքրքիր նյութ է տալիս 1956 թվականին Կարմիր-բլուրում գտնված բրոնզե գոտին։ Այստեղ կան առյուծի վրա (խալդի), ցուլի վրա (Թեյշեբա) կանգնած աստվածների պատկերներ և ձեռքերը վեր պարզած ու արևի թևավոր սկավառակը բռնած ծնրադիր մի կերպարանք (Շիվինի)։ Այս երեք աստվածներից բացի, որոնց կարելի է նույնացնել ուրարտական պանթեոնի զլխավոր աստվածների հետ, գոտու վրա ներկայացված են նաև ասորեստանյան շեդու հիշեցնող՝ մարդու գլխով մի ցուլ (կամ առյուծ), արմավազարդի վրա տեղադրված գառնանգղի գլխով թևավոր մի կենդանի, ինչպես նաև շրջանակի մեջ առնված խիստ ոճավորված մի սրբազան ծառ։

Ինչպես արդեն նշվեց, ուրարտական աստվածների ցուցակը (սահերի դուռ) բովանդակում է նաև Վանի թագավորության կազմի մեջ մտնող ցե-

ղերի և ժողովուրդների աստվածների անունները: Մենք հանդիպում ենք Արդինիի (ասորեստանցիների կողմից՝ Մուսասիր անվանված), Կոմենու քաղաքի աստծուն, Ուրարտուի Տուշպա մայրաքաղաքի աստծուն, Խալդիի քաղաքի աստծուն և Արծունիունի քաղաքի աստծուն:

«Մհերի դռան» ցուցակից դուրս, էրեբունիի և Թելչեբաինիի արձանագրություններում հանդիպում ենք նաև Իուարշա անունով աստծուն: Սա, հավանաբար, Արգիշտի Ա-ի կողմից Խաթեից և Մուսանիից էրեբունի տեղափոխված ռազմիկների աստվածն էր, որի պաշտամունքը, ինչպես ցույց է տալիս Թելչեբաինիի արձանագրությունը, այստեղ արմատներ էր գցել: Թելչեբաինիի արձանագրության մեջ հիշատակված է նաև Բաբելոնյան Մարդուկ աստվածը¹⁵:

Տոտեմիստական պատկերացումներ: Բացի հիշատակված աստվածների անուններից, կարելի է տեսնել մի խումբ աստվածությունների, որոնք արտացոլում էին հին տոտեմիստական պատկերացումները: Այսպիսին են «էբանինաուե», այսինքուն՝ «երկրների» (գետնի) աստվածը, «ծուինինաուե»՝ «ծովերի» (ջրի) աստվածը, «բաբանինաուե», այսինքուն՝ «լեռների» աստվածը, Արնին՝ ուժի (հզորության) աստվածը, Խարան՝ ճանապարհի (արշավանքի) աստվածը և Այրաինին՝ անձամկների (") աստվածը:

Ուրարտական պատկերահուշարձանները հարուստ նյութ են տալիս նաև այն պաշտամունքների վերաբերյալ, որոնք, ընայած Վանի թագավորությունում իրենց ունեցած լայն տարածմանը, ոչ մի արտացոլում չեն գտել արձանագրությունների մեջ: Օրինակ, ծառի պաշտամունքը: Սրբազան ծառի՝ կենաց ծառի պատկերը, հատկապես նրա կողքին կանգնած երկու թևավոր ոգիների հետ միասին, հաճախ հանդիպում է Ուրարտուում, մի բան, որը խիստ բնորոշ է և ասորեստանյան արվեստին:

Սրբազան ծառը, երբեմն աստղային խորհրդանշանների հետ համակցված, հաճախ է հանդիպում ուրարտական կնիքների վրա: Մի կնիքի դրոշմի վրա տեսնում ենք ծառի ու քարե երեք



Թելչեբա աստծու քոռեզե տեմաիկը. Կարմիր-բլուր



Յոռտանու վրա դրված ուրարտական կարսա. Ալբըն-բեֆե

կոթողների առջև աղոթող դիրքով կանգնած մարդկային կերպարանք, ծառի մոտ՝ ջրով լի մի սափոր, իսկ կոթողների ետևում՝ պաշտամունքային առարկա:

Սրբազան ծառին երկրպագելու նման տեսարան է պատկերված նաև ագու-
ցումներով զարդարված պատի երեսին: Դրա վրա տեսնում ենք ծառի առջև ա-
ղոթողի դիրքով կանգնած ուրարտական թագավորին, որը ձեռքին սրբազան
ծառի ճյուղ ունի բռնած:

Ուրարտական այն կնիքների վրա, որոնց դրոշմները գտնվել են Թոփրախ-
կալիի պեղումներից, պատկերված են պաշտամունքի հետ կապված տեսարան-
ներ: Մի քանիսի վրա պատկերված է թագավորը՝ հավանաբար, քրմապետի դե-
րում. նա կանգնած է հովանոցի տակ, որ բռնել է նրա մերձավորը, ետևում կա
եռաժանիի ձևի մի ինչ-որ առարկա: Երբեմն նկարի վրա թագավորի կողքին լի-
նում է և առյուծ, որը, հավանաբար, որպես սրբազան կենդանի պահվում էր
ուրարտական տաճարում:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում մի կնիքի վրա պատկերված ձկնակերպ
աստվածությունը: Այսպիսի աստվածությունների երեք կավե կերպարներ գտնե-
րվել են Կարմիր-բլուրում՝ գինու պահպանման համար նախատեսված մի պա-
հեստասենյակում եղած զոհասեղանի մոտ: Արձանիկները միատիպ են. դրանք
կանգնած մորուքավոր կերպարանքներ են, որոնց գլուխներն ու մեջքերը ծածկ-
ված են ձկան մաշկով այնպես, որ ձկան գլուխը գլխարկի տեղ է ծառայում:
Աստվածների ձախ ձեռքը դրված է փորին, իսկ աջը՝ մեկնված է առաջ: Այդ
ձեռքի մեջ, հավանաբար, նիզակ կամ ծառի ճյուղ է եղել, քանի որ արձանիկնե-
րի բոլոր պատվանդանների վրա փոսիկ է արված, որի մեջ ամրացվում էր փայ-
տիկը: Արձանիկները ներկված են եղել մեջքի վրա պահպանվել են վառ-կա-
պույտ ներկի հետքերը:

Աշշուրում կատարված պեղումներից հայտնաբերվել են ձկնային հանդեր-
ձավորումով, մորուքավոր աստվածների կավե արձանիկներ, ընդ որում աստծու
գլխարկը հենց ձկան գլուխ է:

Դինու մեկ ուրիշ պահեստասենյակում նույնպես գտնվել է կավե մի արձա-
նիկ, բայց այս անգամ ոչ թե ձկնակերպ, այլ կարիճի պոչ ունեցող աստծու կեր-
պարանքով: Նրա վրա՝ պահպանված են ներկի հետքեր: Դեմքը ներկված է եղել
սպիտակ, աչքերը՝ կարմիր, մազերն ու մորուքը՝ մուգ-դարչնագույն, իսկ գըլ-
խարկը՝ վառ-երկնագույն ներկով: Աստվածների այսպիսի պատկերների հան-
դիպում ենք և Միջագետքում՝ Ուրի հուշարձանների վրա: Դրանք հատկապես
հաճախ են պատահում ուշ բաբելոնյան ու ասորեստանյան կնիքների վրա:

Բերված նյութի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Վանի թագավորու-
թյան կրոնը սերտորեն կապված է եղել Առաջավոր Ասիայի նրան շրջապատող
երկրների կրոնի հետ: Բացի տեղական ուրարտականից, այդ կրոնի մեջ կարելի
է հանդիպել Միջագետքի (ասսուրա-բաբելոնական), Փոքր Ասիայի (խուրրիա-
խեթական), իրանական տարրեր:

Ուրարտուի որոշ կրոնական տարրեր միաժամանակ լայն տարածում են
ստացել ողջ Առաջավոր Ասիայում, հասնելով մինչև Միջերկրական ծովի շրջ-
անը:



Ձիու գլուխ. բրոնզ. Կաւմիւր-բլոււ

4. ԼԵՋՈՒՆ ՈՒ ԳԻՐԸ

Ուրարտեան և նրա ազգակից խուրիներն լեզվով խոսող ժողովուրդները մ. թ. ա. II—I հազարամյակներում լայնորեն տարածված էին Հայկական բարձրավանդակի վրա: Վանա լճից հարավ-արևելք, ներկայիս Ռեանդուզ քաղաքի շրջանում ընկած Մուսասիրի շրջանը, հավանաբար, ուրարտեան լեզվի տարածման հարավային սահմանն էր: Այն անմիջապես հարում էր ասորեստանյան լեզվի տարածման տերիտորիային: Վանա լճի հյուսիսային ափերին գտնվող Զիուկունի երկրի բնակչությունը նույնպես ուրարտական պիտի լիներ: Խուրի-ուրարտական բնակչության հյուսիսային սահմանը պարզ չէ: Հավանական է, որ այն անցնում էր անդրարաքսյան շրջաններով: